

הרב יצחק שילת

רב בישיבת מעלה אדומים

"צלם א-להים" ושאלת השתלת איברים

ראשי הפרקים:

א. הדילמה

ב. מוות לבבי ומוות מוחי

ג. "כל אשר נשמת רוח חיים באפיו"

ד. איסור הריגה וצלם א-לקים

ה. "ויפח באפיו נשמת חיים"

ו. מצוה רבה

ז. תחיית המתים

א. הדילמה

שאלת קביעת רגע המוות לפי ההלכה עלתה בכל חריפותה בדורנו, עם ההתקדמות המרשימה בהצלחת ניתוחי השתלה של איברים חיוניים, כולל השתלת לב, כבד, ריאות וכד', בגופותיהם של חולים חשוכי-מרפא, הזוכים בעקבות ההשתלה לתוחלת חיים רבת-שנים. דבר זה העלה צורך דחוף בקביעה הלכתית ברורה, מהו הרגע המאפשר לקחת איברים מגופו של אדם שחיוו הסתיימו, על מנת להשתילם בחולה הזקוק להם.

כזכור, השתלות הלב הראשונות שנערכו בשנות השישים נכשלו. החולים שהושתל בהם לב חדש נפטרו אחרי זמן קצר, בעקבות דחיית הלב המושתל על ידי הגוף. גם שאלת קביעת מותו של ה"תורם" לא היתה ברורה דיה, כך שהדבר עורר התנגדות חריפה מצד רבנים, אשר דיברו על "רצח כפול". אחרי כעשור שנים התגלתה תרופה נוגדת דחייה (ציקלוספורין), ומאז חלה תפנית דרמטית בהצלחת ניתוחי השתלת איברים מצילי-חיים. כיום ניתוח השתלה הוא ניתוח בעל סיכויי הצלחה גבוהים מאד, ככל ניתוח מקובל אחר.

על כן, הקביעה ההלכתית מהו הרגע המאפשר לקחת איברים מ"תורם" - היא קביעה גורלית, באשר אין דרך לנטות ימין ושמאל: אין אפשרות ללכת לחומרא, ולדחות את קביעת רגע המוות, שכן חומרא כזאת היא קולא וזלזול בפיקוח נפשו של חולה מסוכן הנמצא לפנינו, הזקוק להשתלה שתציל את חייו; וגם אין אפשרות ללכת לקולא, ולמהר להוציא איברים לשם השתלה, שהרי קולא זו משמעה זלזול ח"ו באיסור הריגה של ה"תורם". לפיכך דרושה הכרעה הלכתית חדה לאמיתה של תורה, מהו המצב המוגדר כמוות על פי ההלכה.

על מדוכה זו ישבה בזמנה ועדה מטעם הרבנות הראשית לישראל, בראשות הגר"ש ישראל זצ"ל, והיא פרסמה את מסקנותיה בחשון תשמ"ז, באישור הרבנים הראשיים דאז הגרא"א שפירא והגר"מ אליהו שליט"א. כפי שנראה להלן, גם ראש הפוסקים בחו"ל, הגר"מ פיינשטיין זצ"ל, היה שותף לדעתם.

ב. מוות לבבי ומוות מוחי

כדי להבין את פסיקת הרבנים, נציג בקצרה את המושגים הרפואיים הנוגעים לענייננו.

ברפואה המודרנית מקובל להגדיר שני מצבים כמוות:

א. מוות לבבי - מצב שבו הלב חדל מלפעום באופן סופי ובלתי-הפיך.

ב. מוות מוחי - מצב שבו גזע המוח חדל מלתפקד באופן סופי ובלתי-הפיך.

גזע המוח הוא החלק התחתון של המוח, המחבר את המוח אל הגוף כולו,

ומעביר אליו את הוראות המוח. גזע המוח אחראי, בין השאר, להפעלת תהליך הנשימה של הריאות. ה"פיקוד" של תהליך הנשימה מצוי בגזע המוח, ובלעדי הנשימה אינה אפשרית (בלב, לעומת זאת, יש "פיקוד" פנימי הקוצב את פעימות הלב, ועל כן הלב יכול לפעום במשך זמן מסוים גם ללא קשר למוח). כאשר גזע המוח נהרס וחדל מלתפקד באופן סופי - פוסקת באופן סופי ובלתי-הפיך כל נשימה עצמית. אמנם, יש אפשרות להנשים את הריאות באמצעות מכשיר הנשמה מלאכותית, שהוא מפוח חשמלי הנופח אויר אל תוך הריאות, ועל ידי כך משמר את הזרמת החמצן ללב ולמחזור הדם, אך הנשימה העצמית של האדם לא תשוב אליו עוד.

פער הזמן שבין מוות מוחי למוות לבבי אינו ארוך. הניסיון מורה כי ללא החיבור שבין המוח ללב ולשאר חלקי הגוף אפשר לשמר את מחזור הדם ופעולת הלב רק למשך ימים אחדים, אך בסופם פוסקת גם פעימת הלב (שכן למרות ה"פיקוד" הפנימי המצוי בלב, תפקוד הלב ושאר מערכות הגוף תלוי במידה רבה בתפקוד המוח, וזמן מסוים אחרי מות המוח גם שאר המערכות קורסות). אמנם, פער הזמן הזה קריטי לגבי נושא ההשתלות, שכן רוב האיברים החיוניים ראויים להשתלה רק אם הם נלקחים מגופו של המת בזמן שפעילות הלב ומחזור הדם עדיין משומרים באופן מלאכותי, ומספקים דם טרי לאיברים אלה. זמן קצר מאד אחרי המוות הלבבי רוב האיברים החיוניים (למעט כליות) כבר אינם ראויים להשתלה, ומכיון שהכנת החולה שבו מושתל האיבר לקליטתו של האיבר היא תהליך ניתוחי הלוקח זמן - יוצא שאין אפשרות מעשית לנצל איברים מרכזיים להשתלה אחרי מוות לבבי.

ועדת הרבנים בראשות הגר"ש ישראלי זצ"ל קבעה כי מוות מוחי נחשב מוות, ומאפשר נטילת איברים לצורך השתלתם בחולים מסוכנים הזקוקים להם, וזאת אחרי סדרת בדיקות מפורטות ומהימנות ביותר (קליניות וחשמליות) המוכיחות לחלוטין את ההרס הבלתי-הפיך של גזע המוח.

לעמדה עקרונית זאת היה שותף גם הגר"מ פיינשטיין זצ"ל, אשר לאור כמה תשובות שלו ב'איגרות משה' התעורר ספק לגבי דעתו בסוגיה, אך במכתב שכתב אחרי כל התשובות הללו פירש את דעתו הסופית: "אף שהלב עדיין יכול לדחוף לכמה ימים, מכל מקום כל זמן שאין להחולה כח נשימה עצמאית נחשב כמת, וכדביארתי בתשובתי באיגרות משה יו"ד ח"ג סי' קל"ב" (פורסם בכתב-העת 'אסיא', כרך ז').

ג. "כל אשר נשמת רוח חיים באפיו"

פסיקת הרבנים מבוססת על סוגיה במסכת יומא (דף פה.), ובעקבותיה פסק ההלכה בשולחן ערוך (או"ח שכט, ד), ולפיה את הגדרת החיים והמוות לומדים

מפרשת המבול: "כל אשר נשמת רוח חיים באפיו מכל אשר בחרבה מתו" (בראשית ז, כב). הקריטריון הקובע את הגדרת האדם כחי הוא יכולת הנשימה שלו. מובן מאליו שהפסקה זמנית של הנשימה, כאשר המצב הוא הפיך וייתכן שהחולה יחזור לנשום, לא תיחשב כמוות, וצריך לעשות כל מאמץ כדי להשיב לו את נשימתו, ומחללין עליו את השבת לשם כך. אולם משנקבע אובדן סופי ובלתי-הפיך של יכולת הנשימה - האדם מת.

ועתה: מדע הרפואה קובע בוודאות, הן על סמך הבנה תיאורטית של המנגנונים הפועלים בגוף, והן על סמך הניסיון המעשי באלפי ורבבות מקרים ללא שום יוצא מן הכלל, שהרס גזע המוח פירושו אובדן סופי ובלתי-הפיך של יכולת הנשימה העצמית של האדם. במצב זה לא תועיל שום מכונת הנשימה. המפוח של מכונת ההנשמה יזרים אויר וינענע את הריאות, תיווצר נשימה מלאכותית שתשמר את מחזור הדם ופעולת הלב לזמן מה, אך הנשימה העצמית לא תחזור (לעומת זאת, במקרים בהם הפסקת הנשימה אינה בשל הרס גזע המוח, אלא מסיבות אחרות, ההנשמה המלאכותית עשויה להציל חיים, ולאפשר לגוף להמשיך לתפקד עד לחזרת הנשימה העצמית כאשר הגוף יתגבר על גורם המחלה).

הנשמה מלאכותית באמצעות מכונה, כאשר הנשימה העצמית אינה קיימת עוד, אינה "נשמת רוח חיים באפיו" של אדם. האויר מוזרם מן המכונה אל הריאות באמצעות צינור, וכך הוא גם נשאב מן הריאות. ב"אפיו" של האדם, דהיינו בחללים שבפניו שמהם יוצא האויר בעת נשימה עצמית, בנחיריים או בפה, אין רוח חיים.

ד. איסור הריגה וצלם א-לקים

מקור לתובנה נוספת לגבי מהות חיי האדם ואיסור רציחה ישנו בספר בראשית.

מהו איסור רציחה? מדוע "מכה בהמה ישלמנה", ואינו עובר על "לא תרצח", ואילו "מכה אדם יומת"? התורה עונה לנו על כך במקום הראשון שבו נזכר האיסור: "שופך דם האדם, באדם דמו ישפך, כי בצלם א-לקים עשה את האדם" (בראשית ט, ו).

ובתוספתא יבמות (ח, ה) למדנו: "ר' עקיבא אומר כל השופך דמים הרי זה מבטל את הדמות, שנאמר שופך דם האדם באדם דמו ישפך". וכן בבראשית רבה (לד, יד): "דרש ר' עקיבא כל מי שהוא שופך דמים מעלים עליו כאילו הוא ממעט את הדמות, מאי טעמא שופך דם האדם באדם דמו ישפך, מפני מה, כי בצלם א-לקים עשה את האדם".

הרי שחז"ל, בעקבות הכתוב, משייכים את איסור רציחה לנטילת צלם א-לקים

שבאדם (ואף על פי שנחלקו תנאים אם דורשים טעמא דקרא ללמוד ממנו הלכה, במקום שהטעם מפורש בכתוב לדברי הכל למדים ממנו, ע' סנהדרין כא. ובמקבילות).

היכן הוא משכן 'צלם א-לקים' שבאדם? הוי אומר, במקום שבו שוכנים הדעת והרצון, התודעה והאישיות (ע' רמב"ם הל' יסודי התורה ד, ח; מורה נבוכים ח"א פ"א). אם בעבר היו דעות שונות בדבר מקום משכנם של כוחות אלה באדם, הרי שניתוחי ההשתלה שנעשו בדורנו סיפקו הוכחה חד-משמעית לכך שהתודעה האנושית מצויה כולה במוח, והלב אינו אלא "משאבה" המפעילה את מחזור הדם. הנה, עומד לפנינו מושתל לב, יהודי שליבו המקורי הוצא, והושתל לו לב של אדם אחר, יהודי או שאינו יהודי. הכרנו אותו לפני ההשתלה, ואנו מכירים אותו אחריה. אישיותו של האיש הזה לא השתנתה כלל! אותו זיכרון, אותן מחשבות, אותם רגשות, אותם יצרים טובים ורעים. אותה נפש יהודית כמו שהכרנוה. לעומת זאת, פגיעה במוח ח"ו פירושה פגיעה במרכז התודעה, הרגש, הרצון וכו'. אדם פגוע-מוח הוא לדאבונו, בלשון עממית, "לא אותו בן-אדם".

מעתה יש לומר שעיקר איסור רציחה הוא כאשר נוטלים מאדם את צלם א-לקים שבו, דהיינו את חיותו של המוח. אמנם, חיות המוח, כמו חיות כל הגוף, תלויה באספקת דם מן הלב, ומשום כך נקרא האיסור בשם "שפיכות דמים", ככתוב: "שופך דם האדם באדם דמו ישפך", אך נראה שהמשך, "כי בצלם א-לקים עשה את האדם" מורה שמות המוח, שהוא ביטול צלם א-לקים המופיע באדם, די בו להיחשב כמוות, גם אם מחזור הדם ממשיך לפעול בחלק הגוף שמתחת לראש.

ה. "ויפח באפיו נשמת חיים"

יש להוסיף ולהתבונן באמור בתורה בענין מהות חיי האדם. בפרשת בראשית למדנו: "וייצר ה' א-לקים את האדם עפר מן האדמה, ויפח באפיו נשמת חיים, ויהי האדם לנפש חיה" (בראשית ב, ז). הפיכת גוש החומר לנפש חיה מתוארת כנפיחת נשמת חיים באפיו. בולט גם הקשר בין המושגים "נשמת חיים" ו"רוח חיים" לבין המושג נשימה. מדוע מתוארים החיים באמצעות הנשימה? באופן פשוט, אפשר להבין כך: חיי הגוף תלויים באספקת דם לאיברים, "כי הדם הוא הנפש" (דברים יב, כג). אך לא די בדם. על הדם להכיל חמצן, ואותו משיג הגוף באמצעות הריאות הנושמות את האויר החיצון. נמצא שתהליך הנשימה מספק את הדבר הבסיסי ביותר הדרוש לחיי הגוף: האויר. זהו החסד הראשוני של הבורא המחיה את הכל, "ויפח באפיו נשמת חיים". על כן אמרו במדרש רבה על הפסוק הזה בפרשת בראשית: "ר' לוי בשם ר' חנינא אמר על כל נשימה ונשימה שאדם נושם צריך לקלס לבוראו, מאי טעמא, 'כל הנשמה תהלל י-ה',

כל הנשימה תהלל י-ה" (בראשית רבה יד, ט).

אולם, נשמת האדם היא רוחנית (ספיריטואלית), ולא רק נשימתית, רוח האדם היא "רוח ממללא" (אונקלוס שם), "דעה ודיבור" (רש"י שם), ולא רק אויר. הנשימה היא סימן לחיים, ולא מהות החיים. יש להבין אפוא שהביטוי "ויהי האדם לנפש חיה" פירושו כתרגומו: לנפש מדברת (שכן חיות האדם נבדקת בראש ובראשונה על פי יכלתו לדבר ולהגיב), וממילא "ויפח באפיו נשמת חיים ויהי האדם לנפש חיה" פירושו שעל ידי שניתנה בו נשימה היה ליצור מדבר, שהרי הדיבור הוא נשיפת אויר. ושמא יש לומר עוד, שהקשר בין נשמה לנשימה מלמד שמשכן התודעה, שהוא המוח, הוא גם מקור יכולת הנשימה של האדם, כפי שידוע למדע כיום.

ו. מצוה רבה

מקור נוסף בדברי חז"ל המתייחס לרגע המוות הוא המשנה במסכת אהלות (א, ו): "אדם אינו מטמא עד שתצא נפשו, ואפילו מגויד (=שנחתכו עורקיו) ואפילו גוסס... הותזו ראשיהם אף על פי שמפרכסין טמאין, כגון זנב הלטאה שהיא מפרכסת", כלומר: התזת הראש היא מוות מוחלט, גם אם הגוף ממשיך לפרכס, כמו בתופעת זנב הלטאה שנחתך. לפי האמור לעיל טעם הדבר אינו רק משום שמי שהותז ראשו נפסקה נשימתו, אלא משום שניתוק המוח מהגוף הוא אובדן עצם החיים, ואובדן הנשימה אינו אלא סימן לכך.

והנה בפירוש הגר"א על המשנה באהלות ('אליהו רבא', נכתב על ידי תלמידיו) מצינו: "ואפילו מגויד - שאינו יכול עוד לחיות, אינו מטמא, משום דדעתו צלול. ואפילו גוסס - שאין דעתו צלול, אינו מטמא, משום שיכול עוד לחיות". כלומר: המגויד הוא אדם שאין שום אפשרות להחזירו לחיים (לפי מצב הרפואה בזמן חז"ל). תוך זמן קצר תיפסק גם פעולת הלב והריאות שלו בגלל איבוד דם, אך כרגע הוא בהכרה ובדעה צלולה (גיטין ע:). לעומתו הגוסס הוא ללא הכרה, או בהכרה מעורפלת, אך יש סיכוי קטן שיחזור לחיות, שכן רק "רוב גוססים למיתה" (קידושין עא:), אך לא כולם. הגר"א אומר שהמגויד אינו כמת משום שדעתו צלולה, והגוסס אינו כמת משום שמצבו הפיך. משמע מדבריו, שמי שהכרתו אבדה באופן בלתי-הפיך - חשוב כמת. זוהי מסקנה מרחיקת לכת יותר ממה שקבעו פוסקי דורנו הנ"ל, אשר התנו את קביעת המוות בהרס גזע המוח. כי אם נהרסו רק החלקים העליונים של המוח, וגזע המוח עדיין קיים, הרי זה מצב שבו האדם נושם, אך הוא מחוסר הכרה והכרתו לא תשוב אליו עוד, ולפי העולה מפירוש הגר"א הריהו חשוב כמת. מה שאין כן לפי הפוסקים הנ"ל, רק אובדן הנשימה קובע מוות. מכל מקום, גם אם אין סומכים למעשה על משמעות פירוש הגר"א, הרי זו תמיכה חשובה בסברה שמהות החיים היא התודעה, והנשימה אינה אלא סימן לחיים.

מכל זה נמצינו למדים, כי ההיתר, וממילא המצוה הרבה והעצומה, לתרום איברים של מי שמת מוות מוחי לשם השתלה והצלת חיים של חולים המצויים בסכנת נפשות - מבוסס על מקורות חז"ל, ועל הוראותיהם של פוסקים בעלי סמכות כלל-ישראלית. זכות גדולה היא למת שבמותו זכה להציל נפשות, ומצוה גדולה למשפחתו הנותנת את הסכמתה לכך.

ז. תחיית המתים

בשולי הדברים יש להעיר, כי לפי דיווח של מרכז ההשתלות בישראל, הנימוק הדומיננטי של רוב המשפחות המתנגדות ללקיחת איברים מיקיריהן שנפטרו - גם בקרב משפחות דתיות וגם בקרב חילוניות - הוא החשש שהדבר ימנע את קום הנפטר בתחיית המתים. נתון מדהים, שיש בו גם לשמח וגם להעציב. מצד אחד, ברוך השם, יהודים מאמינים בתחיית המתים. מצד שני, מצער שמושגי האמונה שטחיים כל כך. האם מי שנקבר שלם ואיבריו הפכו לרימה ותולעה יקום לתחיה יותר "בקלות" ממי שנעשתה באיבריו מצוה של הצלת נפשות? אדרבה, זה שהחיה בגופו את אלה שהיו קרובים למיתה, יהיה יותר זכאי לקום לתחיה, שכן "תחיית המתים - יסוד מיסודות תורת משה... אבל היא לצדיקים" (רמב"ם, הקדמת פרק חלק).